

УДК 347.78:371.6

DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.94.2.12>

ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ЗАПОЗИЧЕНИХ ТВОРІВ ПРИ РОЗРОБЦІ НАВЧАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПОТРЕБ ОСВІТИ

Шатова О.В.,

*старший викладач кафедри технологічної освіти
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
ORCID: 0009-0009-5011-9804*

Самойленко О.В.,

*кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри конструювання машин
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0002-0403-1707*

Шатова О.В., Самойленко О.В. Проблеми використання запозичених творів при розробці навчальних матеріалів для потреб освіти.

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий та методико-дидактичний аналіз проблем використання запозичених творів у процесі розроблення навчальних матеріалів. Актуальність дослідження зумовлена стрімкою цифровізацією освіти та посиленням вимог до якості освітнього контенту, що часто входить у суперечність із жорсткими нормами права інтелектуальної власності. Наукова проблема полягає у структурному розриві між правовими стандартами використання об'єктів авторського права та реальною методичною практикою створення складних навчальних продуктів.

Методологія дослідження базується на системному підході, що включає порівняльний аналіз законодавства України (передусім Закону України «Про авторське право і суміжні права») та європейських стандартів (ESG, EQF). Авторами запропоновано оригінальну класифікацію запозичених творів та об'єктів у навчальній літературі, що дозволяє ідентифікувати ключові категорії – від текстових фрагментів до мультимедійних компонентів. Розроблено багатовекторну модель оцінювання запозичень, яка включає такі критерії, як атрибуція, обсяг, характер трансформації, юридична підстава та форма вираження.

Доведено, що найбільш уразливими зонами правового ризику є створення складених та похідних творів науково-педагогічними працівниками. Проаналізовано феномен «деформації правосвідомості» викладацького складу, що проявляється в ілюзії «абсолютного вільного використання» будь-яких матеріалів з навчальною метою. Особливу увагу приділено інституційному конфлікту, за якого ліцензійні умови діяльності закладів вищої освіти вимагають значних обсягів видавничої продукції, тоді як правові механізми легалізації запозиченого контенту залишаються складними або недоступними. Практична цінність роботи полягає у розроблених рекомендаціях щодо мінімізації правових ризиків через інструменти «навчального дизайну» та системне використання освітніх винятків. Автори доходять висновку, що розв'язання проблеми потребує переходу від інтуїтивної компіляції контенту до свідомої правової культури проєктування навчальних матеріалів на засадах академічної доброчесності.

Ключові слова: авторське право, запозичені твори, складені твори, похідні твори, навчальні матеріали, дидактичне проєктування, навчальний дизайн, деформація правосвідомості, академічна доброчесність, освітні винятки, правові ризики.

Shatova O.V., Samoilenko O.V. Problems of using borrowed works in the development of educational materials for educational needs.

The article carries out a comprehensive theoretical, legal, and methodical-didactic analysis of the problems associated with using borrowed works in developing educational materials. The relevance of the study is driven by the rapid digitalization of education and the increasing requirements for the quality of educational content, which often conflicts with the strict norms of intellectual property law.

The scientific problem lies in the structural gap between the legal standards for using copyrighted objects and the actual pedagogical practice of creating complex instructional products.

The research methodology is based on a systemic approach, including a comparative analysis of Ukrainian legislation (above all the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights») and European standards (ESG, EQF). The authors propose an original classification of borrowed works and objects in educational literature, identifying key categories from text fragments to multimedia components. A multi-vector model for evaluating borrowings was developed, including such criteria as attribution, volume, transformation nature, legal grounds, and expression form.

The study proves that the most vulnerable areas of legal risk are the creation of composite and derivative works by educators. The phenomenon of «deformation of legal consciousness» among academic staff is analyzed, manifesting as an illusion of «absolute free use» of any materials for teaching purposes. Special attention is paid to the institutional conflict where licensing conditions for higher education institutions require a high volume of published materials, while the legal mechanisms for legitimizing borrowed content remain complicated or inaccessible. The practical value of the work lies in the developed recommendations for minimizing legal risks through «instructional design» tools and the systematic use of educational exceptions. The authors conclude that solving the problem requires a transition from intuitive content compilation to a conscious legal culture of designing educational materials based on the principles of academic integrity.

Key words: copyright, borrowed works, composite works, derivative works, educational materials, didactic design, instructional design, deformation of legal consciousness, academic integrity, educational exceptions, legal risks.

Постановка проблеми. Проблема використання запозичених творів при розробці навчальних матеріалів для потреб освіти є однією з найбільш складних і водночас системних колізій сучасної освітньої практики. В межах виконання професійних обов'язків науково-педагогічні працівники закладів вищої освіти здійснюють безперервний методичний супровід навчальних дисциплін, що реалізується через створення підручників, навчальних посібників, конспектів лекцій, практикумів, електронних курсів та інших навчально-методичних матеріалів. Дана діяльність є необхідною умовою забезпечення якості освітнього процесу, проте дедалі частіше вона вступає у суперечність з нормами чинного законодавства у сфері інтелектуальної власності, зокрема із нормами Цивільного кодексу України [4], а також положеннями Закону України «Про авторське право і суміжні права» [5].

Ключовою проблемою постає розмитість меж між виконанням службових обов'язків та дотриманням прав інтелектуальної власності третіх осіб при створенні складених, похідних і включених творів, а також перекладів іншою мовою. У професійному середовищі поширеним є переконання, що підготовка навчального видання в межах ліцензійних нормативів або виконання плану науково-методичної роботи фактично легітимізує широке використання чужого інтелектуального контенту. Водночас Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності [6] встановлюють вимоги до наявності навчально-методичних праць, але не скасовують необхідності дотримання правового режиму використання об'єктів авторського права. Таким чином, формується наукова проблема, що полягає у розриві між правовою нормою використання об'єктів авторського права та реальною методичною практикою розроблення навчальних матеріалів, у межах якої освітня доцільність часто переважає над вимогами правового режиму. Саме цей розрив потребує комплексного правового та методико-дидактичного осмислення.

Складність правового регулювання у цій сфері зумовлена насамперед розмаїттям форм та видів контенту, що використовується в освітньому процесі. Для чіткої ідентифікації об'єктів аналізу авторами було розроблено класифікацію (рис. 1).

Рис. 1. Класифікація запозичених творів та об'єктів у навчальній літературі

Представлена модель дозволить в майбутньому згрупувати запозичення за їхньою природою – від текстових фрагментів до складних мультимедійних продуктів, що є відправною точкою для подальшого визначення правових режимів їх використання.

Особливої уваги заслуговує створення складених творів, зокрема збірників і хрестоматій. Укладачі часто розглядають свою діяльність як технічне впорядкування вже існуючих знань, вважаючи, що належне посилання на джерело є достатньою підставою для правомірності використання матеріалу. Однак право на включення твору до складу іншого об'єкта є виключним майновим правом автора відповідно до чинного законодавства [5, ст. 12, ч. 1, пп. 2 і 3], а зазначення авторства не замінює необхідності отримання дозволу на використання повного твору або його істотної частини. Авторське право упорядника поширюється лише на оригінальність структури та принцип добору матеріалу, тоді як права на кожен включений твір зберігаються за первинними правопласниками. Відтак створення навчального видання у формі складеного твору передбачає обов'язок дотримання майнових і особистих немайнових прав усіх залучених суб'єктів.

Подібні правові вимоги поширюються і на похідні твори. У процесі адаптації складних наукових концепцій для освітніх цілей викладачі створюють анотації, переробки, адаптовані виклади або скорочені версії текстів. Поширеною є думка, що зміна форми подання або спрощення змісту автоматично перетворює матеріал на самостійний авторський продукт. Проте будь-яка переробка охоронюваного твору, у тому числі його адаптація чи трансформація, потребує згоди правопласника, оскільки виключне право дозволяти або забороняти такі дії належить автору або іншому суб'єкту майнових прав [5, ст. 11, ч. 1, п. 4]. З методичної точки зору дидактична трансформація знання є необхідним елементом педагогічного проектування, однак вона повинна ґрунтуватися на переосмисленні та авторській інтерпретації, а не на відтворенні чи переробці чужого тексту як форми його фактичного копіювання.

Особливо гостро проблема проявляється у сфері перекладів іноземних джерел. У науково-педагогічній практиці переклад часто сприймається як технічний процес, що не породжує окремих правових наслідків. Водночас переклад визнається самостійним об'єктом авторського права, а право на його створення належить автору оригіналу або особі, якій це право передано [5, ст. 17, ч. 2]. Інтеграція перекладених фрагментів підручників чи статей до навчального посібника без відповідного дозволу створює ризик порушення прав інтелектуальної власності, навіть якщо переклад здійснено самостійно. Зміна мови викладу не усуває правового зв'язку з первісним твором і не створює повної автономії від нього.

Не менш проблемним є включення до навчальних матеріалів ілюстрацій, схем, графіків, фотографій та інших візуальних об'єктів. Такий контент нерідко сприймається як допоміжний та умовно «загальнодоступний», особливо якщо він розміщений у відкритих цифрових джерелах. Проте освітня мета сама по собі не звільняє від обов'язку дотримання правового режиму використання творів, а законодавство встановлює чіткі межі вільного використання, зокрема щодо обсягу цитування та способів відтворення [5, ст. 22]. Порушення цих вимог може спричинити адміністративну відповідальність відповідно до положень Кодексу України про адміністративні правопорушення [2, ст. 51-2], а в окремих випадках – і кримінальну відповідальність, передбачену Кримінальним кодексом України [3, ст. 176].

Таким чином, правовий конфлікт у сфері розроблення навчальних матеріалів має комплексний характер і формується на перетині вимог професійної діяльності викладача, нормативних приписів щодо забезпечення освітнього процесу та обов'язку поважати права інтелектуальної власності. Його подолання потребує не лише формального дотримання норм законодавства, але й формування стійкої методичної культури, у межах якої авторське дидактичне проектування замінює механічну компіляцію, а робота з джерелами ґрунтується на усвідомленому розмежуванні між переосмисленням знання та відтворенням охоронюваних об'єктів.

З позиції методики викладання особливо проблемним є феномен «методичної індульгенції», коли вимоги щодо наявності навчально-методичних праць сприймаються як підстава для некритичного запозичення. У такій логіці навчальний матеріал формально виконує функцію звітності, але не реалізує своєї ключової дидактичної функції, оскільки не відображає авторської концепції навчання та не забезпечує узгодженості між цілями, змістом, методами й оцінюванням результатів. У підсумку формуються тексти, які можуть бути юридично ризикованими та водночас методично фрагментарними. Вони перевантажені фрагментами першоджерел, характеризуються стилістичною неоднорідністю, недостатньо враховують рівень підготовки здобу-

вачів освіти та не містять системи навчальних завдань, що забезпечує поступове формування компетентностей.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного теоретико-правового аналізу природи запозичених творів у сфері освіти та обґрунтуванні підходів до подолання деформацій правосвідомості авторів-укладачів навчально-методичних матеріалів. Йдеться не лише про констатацію фактів порушення, а про з'ясування причин, що зумовлюють системне розмивання меж між правомірним використанням джерел і фактичним відтворенням охоронюваних об'єктів авторського права.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика використання запозичених творів у навчальній літературі потребує міждисциплінарного підходу, що поєднує норми авторського права з методикою викладання і навчальним дизайном. Така інтеграція дозволяє змістити акцент із формального дотримання заборон на формування продуктивних стратегій створення матеріалів. Йдеться про перехід від компілятивного підходу до авторського дидактичного проєктування, від випадкового добору контенту до системного методичного конструювання та від правового ризику до прозорої й документованої практики використання джерел відповідно до вимог законодавства [5, ст. 22-28].

Проблематика використання запозичених творів у навчальних матеріалах отримала відображення в наукових дослідженнях у межах двох взаємопов'язаних напрямів – правового та методико-дидактичного. У зарубіжному науковому дискурсі значну увагу приділено визначенню меж освітніх винятків і обмежень авторського права, а також балансуванню інтересів правласників і суспільного інтересу в освіті. У звітах та аналітичних матеріалах Всесвітньої організації інтелектуальної власності систематизовано підходи до вільного використання творів у навчальних цілях, окреслено типові ризики неправомірного включення матеріалів до освітніх ресурсів та підкреслено необхідність чіткого нормативного регулювання освітніх винятків. Дослідження європейських правників, зокрема у сфері сучасного авторського права та цифрового використання творів в освітньому середовищі, акцентують на застосуванні принципу «three-step test» та необхідності забезпечення пропорційності використання охоронюваних об'єктів у навчанні.

У вітчизняному науковому просторі питання правової охорони та специфіки використання запозичених об'єктів авторського права в освітній діяльності також перебувають у центрі уваги багатьох дослідників. Зокрема, О.М. Тараненко [7] ґрунтовно проаналізував правові підстави для вільного використання творів у навчальних та наукових цілях у світлі оновленого законодавства України. Л.Л. Тарасенко [8] дослідив трансформаційні процеси авторського права під впливом цифрових технологій, виокремивши ключові тенденції адаптації права до вимог сучасності. Вагомий внесок у формування теоретичного підґрунтя щодо визначення критеріїв оригінальності творів та правових меж їхнього запозичення (цитування) іншими авторами закладено у працях А.С. Штефан [9]. Окремі аспекти захисту авторських прав на твори, що розміщуються та розповсюджуються у цифровій мережі Інтернет, детально висвітлені у дослідженні К.О. Зерова [1]. Проте, попри наявні напрацювання, питання практичного інструментарію мінімізації правових ризиків при розробці складних дидактичних продуктів викладачами технічних спеціальностей залишається недостатньо висвітленим.

На рівні освітньої політики Європейського Союзу проблема використання запозичених матеріалів інтегрується у контекст забезпечення якості освіти та відповідальності закладів за зміст навчального контенту. В Стандартах і рекомендаціях щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG) [11, с. 23] підкреслюється, що якість освітніх програм визначається не лише їх змістовим наповненням, а й процедурною прозорістю, академічною доброчесністю та відповідністю результатам навчання. У цьому контексті правомірність використання джерел розглядається як складова внутрішньої системи забезпечення якості.

Водночас низка досліджень у сфері відкритої освіти та цифрових ресурсів акцентує на тому, що зменшення кількості порушень авторського права пов'язане не стільки з посиленням санкцій, скільки з розвитком компетентностей педагогічного проєктування та управління навчальним контентом. Методичний вимір проблеми полягає у здатності викладача здійснювати дидактичну трансформацію наукового знання без механічного відтворення текстів першоджерел. Саме рівень методичної культури визначає, чи буде джерело використане як основа для авторського узагальнення, чи стане об'єктом прямого включення.

У вітчизняному науковому полі проблема здебільшого розглядається в межах академічної доброчесності та правового забезпечення освітньої діяльності. Нормативні межі використання

творів у процесі навчання аналізуються крізь призму положень Закону України «Про авторське право і суміжні права» [5], Цивільного кодексу України [3] та пов'язаних підзаконних актів, що регулюють освітню діяльність. Окремі дослідження присвячені особливостям вільного використання творів у видавничій та дистанційній освітній практиці, зокрема аналізу умов правомірного цитування та ілюстрування навчальних видань.

Методико-дидактичний аспект проблеми у вітчизняних дослідженнях пов'язаний із розвитком навчального дизайну, педагогічного проєктування та цифрової трансформації освіти. У працях українських дослідників акцент робиться на ролі методичної культури викладача, здатності структурувати навчальний контент відповідно до логіки засвоєння знань, інтегрувати цифрові інструменти та забезпечувати формування компетентностей у здобувачів освіти. У цьому контексті неправомірне запозичення розглядається не лише як правова помилка, а як індикатор дефіциту авторського дидактичного мислення.

Наявні дослідження формують теоретичне підґрунтя для розуміння проблеми запозичень у навчальних матеріалах як комплексної. Правові праці визначають нормативні межі використання творів, тоді як педагогічні дослідження пояснюють причини виникнення компілятивних практик у професійній діяльності викладачів. Водночас недостатньо розробленим залишається інтегрований підхід, що поєднує правовий аналіз із методикою викладання та навчальним дизайном як єдиною системою. Саме відсутність такої інтеграції сприяє збереженню ситуації, у якій правові норми сприймаються як зовнішнє обмеження, а не як складова професійної компетентності викладача.

З методичної точки зору проблема запозичень безпосередньо пов'язана з питанням дидактичної трансформації знання. Якщо викладач володіє інструментами педагогічного проєктування, він здатний перетворити науковий матеріал на навчальний контент через структурування, узагальнення, формування системи завдань і прикладів. У такому випадку джерело виступає інформаційною основою для авторського продукту. За відсутності ж таких компетентностей виникає тенденція до прямого відтворення або несанкціонованого включення фрагментів чужих творів. Отже, методичне розуміння проблеми дозволяє трактувати її як наслідок розриву між нормативними вимогами та реальним рівнем професійної підготовки у сфері навчального дизайну.

Саме тому подальший аналіз потребує не лише правової аргументації, а й осмислення механізмів формування професійної культури викладача, у межах якої повага до інтелектуальної власності поєднується з умінням створювати цілісний, логічно вибудований і дидактично ефективний навчальний матеріал.

Результати дослідження. У процесі дослідження використано системний підхід для аналізу взаємозв'язку правових норм та методико-дидактичних аспектів створення навчальних матеріалів. Застосовано порівняльно-правовий метод для інтерпретації положень чинного законодавства України у сфері авторського права, а також структурно-функціональний аналіз для виявлення інституційних чинників формування компілятивних практик у професійній діяльності викладачів. Метод класифікації використано для побудови моделі типологізації запозичень у навчально-методичних працях, що дозволило систематизувати різновиди правових ризиків залежно від характеру трансформації та способу включення творів. Узагальнення освітньої та правозастосовної практики забезпечило формування комплексного бачення проблеми.

Дослідження спрямоване на спростування поширених уявлень про легітимність безліцензійного використання об'єктів авторського права, які не перейшли у суспільне надбання, у межах навчально-методичної діяльності. Особливий акцент зроблено на аналізі ситуацій, коли створення складених творів, перекладів або адаптацій сприймається як технічна діяльність, що не потребує правового супроводу. Натомість відповідно до чинного законодавства виключне право на включення, переклад або переробку твору належить правовласнику, і його реалізація в освітньому середовищі має здійснюватися з дотриманням вимог Закону України «Про авторське право і суміжні права» [5].

Наукова новизна дослідження полягає у поєднанні правового аналізу запозичених творів із методико-дидактичним осмисленням процесу створення навчального контенту. Запропонований підхід дозволяє розглядати проблему запозичень не лише як порушення законодавчих норм, а як індикатор рівня навчального дизайну та професійної культури викладача. Така інтеграція правового і методичного вимірів створює підстави для формування системних рекомендацій, спрямованих на забезпечення юридичної коректності та дидактичної якості навчальних матеріалів.

У цьому контексті авторська позиція ґрунтується на тому, що існуюча модель оцінювання методичної діяльності, орієнтована переважно на кількісні показники, створює передумови для формування викривлених практик використання запозичених творів. Подолання цієї тенденції можливе лише за умови переосмислення критеріїв професійної ефективності та інтеграції правової грамотності у систему підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників.

У сучасному європейському освітньому просторі якість навчальних матеріалів розглядається як складова внутрішньої системи забезпечення якості освіти та професійної відповідальності викладача. Відповідно до Стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG) якість освітнього продукту визначається узгодженістю цілей, результатів навчання та методів їх досягнення, а також дотриманням принципів академічної доброчесності [11, с. 15]. Подібна логіка простежується і в Європейській рамці кваліфікацій, яка акцентує на компетентнісному підході та відповідальності суб'єкта освітньої діяльності за якість створюваного контенту [10, с. 12].

Таким чином, методична підготовка викладачів у сучасному європейському контексті постає як інтегрований процес, що поєднує педагогічну майстерність, навчальний дизайн і дотримання правових норм використання інтелектуальної власності. Саме така підготовка створює передумови для формування якісних навчальних матеріалів, здатних забезпечити не лише засвоєння знань, а й розвиток компетентностей, необхідних для професійної та громадянської реалізації здобувачів освіти.

Якщо методична підготовка викладачів визначає здатність до створення якісних навчальних матеріалів, то закономірно постає питання критеріїв, за якими може оцінюватися результат цієї діяльності у реальній освітній практиці. З позицій сучасної методики викладання принципово важливим є чітке розмежування авторського дидактичного проектування навчального матеріалу та компілятивного підходу до його створення. У європейській педагогічній традиції якість навчального матеріалу визначається не кількістю залучених джерел чи інформаційною насиченістю, а ступенем відповідності змісту навчальним цілям, очікуваним результатам і логіці освітнього процесу [11, с. 23].

Якісний методичний матеріал характеризується наявністю чітко сформульованої навчальної мети, структурованістю змісту та узгодженістю між цілями, методами навчання і формами оцінювання результатів. Такий матеріал вибудовується відповідно до логіки засвоєння знань і розвитку компетентностей, а не за принципом механічного накопичення інформації. Джерела в цьому випадку виконують допоміжну функцію, слугуючи підґрунтям для осмислення, узагальнення та педагогічної інтерпретації, тоді як провідну роль відіграє авторська методична концепція викладача. Подібний підхід відповідає компетентнісно орієнтованій моделі освіти, закладеній у Європейській рамці кваліфікацій [10, с. 8].

Важливим критерієм методичної якості є наявність авторського навчального дизайну, що проявляється у продуманій системі завдань, прикладів, пояснень і навчальних ситуацій. Саме ці елементи забезпечують активну пізнавальну діяльність здобувачів освіти, сприяють розвитку критичного мислення та формуванню здатності до самостійного аналізу інформації. У межах європейських стандартів забезпечення якості навчальний матеріал розглядається як інструмент організації навчального досвіду, що має бути внутрішньо цілісним і функціонально орієнтованим [11].

Натомість компілятивні навчальні матеріали зазвичай мають фрагментарну структуру, характеризуються стилістичною неоднорідністю та відсутністю чіткої методичної логіки. Вони орієнтовані переважно на відтворення інформації без урахування рівня підготовки здобувачів освіти та специфіки навчальних цілей. За таких умов навчальний матеріал не виконує своєї основної дидактичної функції, оскільки не сприяє формуванню компетентностей і не забезпечує зв'язку між змістом навчання та очікуваними результатами.

У контексті сучасних європейських тенденцій особливого значення набуває орієнтація навчальних матеріалів на принципи сталого розвитку. Це передбачає включення завдань і прикладів, що стимулюють системне мислення, міждисциплінарний аналіз та відповідальне ставлення до соціальних і професійних викликів [12, с. 34]. Якісний методичний матеріал має створювати умови для рефлексії, дискусії та застосування знань у нових контекстах, що узгоджується із сучасними стратегіями професійної підготовки педагогів.

Зазначені критерії методичної якості навчальних матеріалів дозволяють трактувати проблему запозичень як багатовимірне явище, що виходить за межі суто правового регулювання і безпосередньо пов'язане з якістю педагогічного проектування освітнього процесу. Відсутність чіт-

кої методичної логіки, орієнтації на результати навчання та усвідомленого навчального дизайну створює підґрунтя для формування практик, у яких компіляція та механічне використання джерел підмінюють авторське дидактичне опрацювання змісту.

Таким чином, аналіз методичних критеріїв якості навчальних матеріалів у поєднанні з правовими вимогами до використання запозичених творів дозволяє розглядати проблему не як сукупність окремих порушень, а як системний результат взаємодії нормативних вимог, професійних стандартів та реальних умов освітньої діяльності. Саме в цьому перетині формується потреба в інтеграції правової грамотності та педагогічного проєктування як взаємодоповнювальних складових професійної компетентності викладача.

Для проведення комплексного аудиту та запобігання деліктним ситуаціям у процесі підготовки контенту авторами запропонована багатофакторна модель (рис. 2).

Рис. 2. Системна класифікація запозичень у навчально-методичних працях

Дана модель дозволяє автору здійснити багаторівневу декомпозицію будь-якого запозиченого фрагмента за векторами атрибуції, кількісного обсягу, характеру правової трансформації, юридичної підстави та формату вираження. Системна візуалізація цих критеріїв забезпечує перехід від інтуїтивного використання джерел до усвідомленого керування правовими ризиками, що є критично важливим для дотримання стандартів академічної доброчесності та ліцензійних вимог.

Першим із них є хибна ієрархія суб'єктів права, що проявляється у заниженому сприйнятті правового статусу укладача або перекладача порівняно з автором первісного твору. У науково-педагогічному середовищі поширене уявлення, що створення складених творів, перекладів чи адаптацій є «вторинною» діяльністю, яка не потребує суворого дотримання авторських процедур. Проте відповідно до чинного законодавства право на створення похідного чи складеного твору виникає лише за умови дотримання прав авторів кожного з використаних об'єктів [5, ст. 17-19]. Відсутність претензій на авторство оригінального тексту не звільняє від обов'язку отримання дозволу на його використання, якщо таке використання виходить за межі вільного цитування.

Другим аспектом є ігнорування виключного права на розпорядження твором. У практиці підготовки навчальних посібників нерідко домінує уявлення про можливість довільного поєднання різних джерел за умови зазначення авторства. Однак закон закріплює за правовласником виключне право дозволяти або забороняти використання твору у складі інших об'єктів, зокрема його відтворення, переклад чи переробку [5, ст. 11 і 12]. Сам факт сумлінного цитування не замінює згоди правовласника на включення повного тексту, ілюстрації чи іншого об'єкта до складу нового видання.

Окремого розгляду потребує проблема правової «невидимості» перекладів та переробок. У викладацькому середовищі часто існує переконання, що зміна мови або стилістична адаптація матеріалу робить його повністю автономним від першоджерела. Насправді ж переклад є самостійним об'єктом авторського права, створення якого можливе лише за згодою правовласника оригіналу [5, ст. 17]. Аналогічно, будь-яка творча переробка, що зберігає змістовий зв'язок із первісним твором, не може розглядатися як юридично нейтральна дія.

Ще одним чинником є феномен так званої «академічної безкарності», що сформувався внаслідок тривалої відсутності системної правозастосовної практики щодо методичних матеріалів. У більшості випадків порушення авторських прав у навчальних виданнях розглядаються на рівні внутрішніх процедур закладу освіти, що створює ілюзію мінімального ризику зовнішньої юридичної відповідальності. Водночас законодавство передбачає адміністративну відповідальність за незаконне використання об'єктів авторського права [2, ст. 51-2], а також кримінальну відповідальність у випадках заподіяння істотної шкоди [3, ст. 176]. Хоча реальні прецеденти у сфері навчального книговидання є поодинокими, правовий ризик зберігається і не може бути ігнорований.

Суттєвим елементом проблеми є інституційна колізія між вимогами до кількості навчально-методичних праць та відсутністю механізмів їх правового «очищення». Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності встановлюють кількісні показники щодо наявності підручників і посібників як складової кадрового забезпечення освітньої програми [6, п. 38]. При цьому законодавство не передбачає централізованих процедур спрощеного отримання дозволів на використання окремих фрагментів творів для освітніх цілей. У результаті викладач опиняється в ситуації, коли від нього вимагається створення значного обсягу методичної продукції у стислі строки, але не забезпечуються достатні правові та організаційні інструменти для легалізації використаного контенту.

Зазначені тенденції простежуються на різних рівнях освітньої системи (табл. 1).

Таблиця 1. Ієрархія правових ризиків та ілюзій у сфері створення навчального контенту на різних рівнях освіти

Опис проблеми	Специфіка порушень	Правова ілюзія
<i>Загальна середня освіта: фундамент «педагогічного вільного використання»</i>		
На рівні школи проблема закладається через вимоги до атестації вчителів та умови конкурсів професійної майстерності. Для отримання вищих кваліфікаційних категорій педагог має представити власні методичні розробки, авторські дидактичні матеріали або посібники.	Домінує помилкове трактування поняття «використання творів в освітніх цілях». Педагоги масово створюють робочі зошити та хрестоматії, включаючи до них фотографії, ілюстрації, уривки художніх творів та завдання з іноземних джерел.	Вважається, що відсутність прямого продажу цих матеріалів (використання «для своїх учнів») повністю легалізує створення складених творів без дозволу правовласників. Проте закон обмежує обсяг цитування лише межами, виправданими поставленою метою, що систематично порушується при формуванні повноцінних посібників.
<i>Професійна та професійно-технічна освіта: конфлікт із промисловою власністю</i>		
У закладах ПТО викладачі та майстри виробничого навчання зобов'язані забезпечувати підготовку за конкретними професіями, що вимагає створення вузькоспеціалізованих практикумів та методичних вказівок.	Основний масив правопорушень стосується включених творів (технічних креслень, схем обладнання) та перекладів фрагментів інструкцій до іноземної техніки.	Технічна документація часто сприймається як «безоб'єктна» з точки зору авторського права. Як наслідок, створюються методичні посібники, що є поєднанням неавторизованих перекладів та копій візуальних творів, які захищені авторським правом виробників або видавництв.

Опис проблеми	Специфіка порушень	Правова ілюзія
Фахова передвища освіта: перехід до академічного копіювання		
Для коледжів та технікумів Ліцензійні умови (п. 34, 38) встановлюють вимоги, максимально наближені до академічних. Викладач має підтверджувати професійну майстерність через наявність виданих посібників та дистанційних курсів.	Викладачі ФПО активно працюють над створенням «конспектів-компіляцій». Проблема складених творів тут проявляється у найбільш гострій формі: підручник перетворюється на мозаїку з фрагментів праць провідних науковців, адаптованих (перероблених) під рівень молодшого бакалавра.	Вважається, що «спрощення» тексту для студентів (створення похідного твору) робить його оригінальним і знімає питання щодо прав первісного автора.
Вища освіта: інституціалізація правопорушень		
На вершині освітньої вертикалі вимоги Ліцензійних умов стають найсуворішими. Для НПП наявність виданих підручників, посібників (не менше 5 авторських аркушів загалом і не менша 1,5 авторського аркуша на одного співавтора) та інших навчально-методичних праць є не лише умовою атестації, а й запорукою ліцензування відповідної спеціальності в університеті.	Окрім складених творів, масово поширюються неавторизовані переклади світових підручників та монографій, які інтегруються у власні «курси лекцій». Включення складних ілюстративних матеріалів (схем, діаграм, моделей) з наукометричних баз без згоди правовласника стає повсякденною практикою.	Виконання ліцензійного нормативу та «науковий статус» видання розглядаються як вища мета, що стоїть над майновими правами колег-науковців.

На рівні загальної середньої освіти проблема часто пов'язана з помилковим тлумаченням поняття «використання в освітніх цілях», коли створення робочих зошитів або методичних матеріалів із включенням фрагментів чужих творів розглядається як повністю правомірне за відсутності комерційної мети. У професійній та професійно-технічній освіті додатковий вимір проблеми формує використання технічної документації, креслень та перекладів інструкцій до обладнання, що нерідко охороняються авторським правом або суміжними правами. На рівні фахової передвищої та вищої освіти правові ризики посилюються у зв'язку з підвищеними вимогами до обсягу навчально-методичних праць, що інколи стимулює компілятивні практики та неавторизовані переклади.

Таким чином, ієрархія правових ризиків у сфері створення навчального контенту має системний характер і зумовлена поєднанням нормативних вимог, організаційних обмежень та особливостей професійної культури. Її подолання потребує не лише посилення контролю, а й перегляду підходів до оцінювання методичної діяльності викладачів, зокрема зміщення акценту з кількісних показників на якісні характеристики навчального продукту та дотримання принципів академічної доброчесності.

Додатковим чинником, що суттєво впливає на практику створення навчально-методичних матеріалів, є встановлений кількісний поріг вимог до їх обсягу, який вимірюється в авторських аркушах. Ліцензійні нормативи передбачають значний мінімальний обсяг навчальних видань, що створює напругу між вимогами до кількості методичних праць та реальними можливостями створення оригінального контенту в установлені строки [6, пп. 37 і 38].

За таких умов частина авторів вдається до штучного нарощування обсягу шляхом включення значних масивів запозичених текстів, перекладів або графічних матеріалів. Самостійне генерування великого обсягу змістовно якісного і структурованого матеріалу потребує значних часових і інтелектуальних ресурсів, тоді як нормативні строки підготовки навчально-методичних видань часто є обмеженими. У результаті формується системна деформація правосвідомості, коли кількісний показник стає домінуючим критерієм професійної ефективності, а питання правомірності використання чужих творів відходить на другий план.

Деформація правосвідомості у цьому контексті проявляється не як свідоме заперечення норм авторського права, а як їх поступова маргіналізація у професійній практиці. Йдеться про трансформацію

сприйняття правових обмежень із імперативних вимог у факультативні рекомендації, що допускають «методичні винятки». Така зміна правового мислення формує внутрішнє виправдання компілятивних дій та закріплює у професійному середовищі модель нормативного релятивізму, за якої досягнення кількісних показників підміняє дотримання правових стандартів.

Законодавство України чітко визначає межі вільного використання творів, зокрема щодо цитування в обсязі, виправданому поставленою метою [5, ст. 22]. Водночас формулювання «в обсязі, виправданому метою» має оціночний характер і допускає різні тлумачення. Відсутність законодавчо встановлених кількісних параметрів у знаках або відсотках створює правову невизначеність і спонукає авторів орієнтуватися на внутрішні або технічні критерії, зокрема на показники, що використовуються системами перевірки текстових збігів.

У даному контексті практичне значення набувають алгоритмічні підходи, застосовані у сучасних сервісах перевірки академічних текстів. Наприклад, системи типу Unicheck або StrikePlagiarism використовують технічні ліміти для визначення допустимого обсягу цитати, що, як правило, не перевищує приблизно 990 символів за умови належного оформлення. Хоча такі параметри не є нормою закону, вони фактично виконують функцію орієнтира, що дозволяє конкретизувати розпливчате формулювання законодавства щодо обсягу цитування. Такий підхід відповідає принципу неконкурентності, згідно з яким використаний фрагмент не повинен підміняти оригінальний твір або створювати альтернативу його повноцінному придбанню.

Окремої уваги потребує питання правового статусу службових творів у сфері освіти. Навчально-методичні матеріали, створені в межах трудових обов'язків, можуть набувати статусу службових творів, що регулюється положеннями цивільного законодавства [3, ст. 429] та нормами спеціального закону у сфері авторського права [5, ст. 14 і 15]. У таких випадках майнові права можуть належати роботодавцю або розподілятися відповідно до умов договору. Водночас це не скасовує обов'язку дотримання прав третіх осіб, якщо у складі службового твору використовуються чужі об'єкти авторського права.

Питання відповідальності за порушення авторських прав у сфері підготовки навчальної літератури має багаторівневий характер. На практиці найчастіше застосовуються інструменти академічної та дисциплінарної відповідальності в межах конкретного закладу освіти. У разі виявлення неправомірних запозичень матеріал може бути вилучений із навчального процесу, а щодо автора можуть бути застосовані заходи дисциплінарного та/або адміністративного впливу відповідно до внутрішніх положень про академічну доброчесність. Разом із тим, як уже було неодноразово наголошено, законодавство передбачає адміністративну відповідальність за незаконне використання об'єктів авторського права [2] та кримінальну відповідальність у випадку заподіяння істотної шкоди [3].

Отже, кількісний тиск, правова невизначеність щодо обсягу цитування, інституційні обмеження та недостатній рівень правової культури формують комплекс умов, у яких проблема неправомірного використання запозичених творів набуває системного характеру. Її вирішення потребує поєднання нормативного врегулювання, методичної підготовки та переорієнтації критеріїв оцінювання навчально-методичної діяльності з кількісних показників на якість, внутрішню логіку та правову коректність створеного освітнього продукту.

Висновки. Проведений комплексний теоретико-правовий та методико-дидактичний аналіз засвідчив, що проблема використання запозичених творів у процесі розроблення навчальних матеріалів має системний характер і формується на перетині правового регулювання авторського права та професійної діяльності викладача як суб'єкта педагогічного проєктування.

Встановлено, що найбільш уразливими зонами ризику є створення запозичених творів, перекладів та включення візуальних об'єктів без належної юридичної підстави. Ключовим чинником порушень виступає хибне ототожнення методичної доцільності з правом вільного використання чужих результатів інтелектуальної діяльності. Зміна форми викладу, мови чи рівня складності матеріалу не усуває правового зв'язку з первинним твором і не створює автономного правового статусу без згоди правовласника.

Доведено, що значна частина неправомірних запозичень не є наслідком свідомого плагіату, а виникає в умовах інституційного тиску, зумовленого кількісними нормативами до навчально-методичних праць, обмеженими строками їх підготовки та відсутністю дієвих механізмів правового супроводу використання чужих творів. Така ситуація формує деформацію правосвідомості та сприяє інституціоналізації компілятивних практик на різних рівнях освітньої системи.

Обґрунтовано, що проблема запозичень має не лише юридичний, а й методичний вимір. Підміна авторського дидактичного проєктування механічною компіляцією знижує внутрішню логічну цілісність навчального матеріалу, руйнує зв'язок між цілями, результатами навчання та методами їх досягнення

і, як наслідок, негативно впливає на якість освітнього процесу. Відсутність сформованої культури навчального дизайну виступає одним із ключових факторів правових ризиків.

Запропонована багатфакторна модель класифікації запозичень дозволяє систематизувати використання чужих творів за п'ятьма взаємопов'язаними векторами: атрибуція, обсяг, спосіб трансформації, юридична підстава та форма вираження. Застосування цієї моделі може виступати інструментом самоконтролю та попередження деліктних ситуацій у практиці створення навчально-методичних матеріалів.

Проведений аналіз свідчить про необхідність інтеграції правової культури у систему педагогічно-просектування навчального контенту. Перехід від компілятивної моделі до авторського дидактичного просектування, орієнтованого на результати навчання та принципи академічної доброчесності, створює передумови для підвищення якості навчального продукту та мінімізації юридичних ризиків для автора і закладу освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зеров К.О. Особливості захисту авторських прав на твори, розміщені в мережі інтернет: монографія. К.: Інтерсервіс, 2018. 220 с.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 17.01.2026).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 10.01.2026).
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 02.01.2026).
5. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 08.01.2026).
6. Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності: постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1187. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1187-2015-%D0%BF> (дата звернення: 15.01.2026).
7. Тараненко О.М. Вільне використання творів для навчання та з метою наукових досліджень. Інтелектуальна власність та кібербезпека: вітчизняний та світовий досвід: зб. наук. пр. за матеріалами III Міжнар. науково-практ. Інтернет-конф. 03 листоп. 2023 р., м. Черкаси, 3 листоп. 2023 р. Черкаси, 2023. С. 83–87. URL: <https://eprints.cdu.edu.ua/id/eprint/5855> (дата звернення: 20.03.2026).
8. Тарасенко Л.Л. Авторське право у цифрову епоху: основні тенденції і зміни. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. № 75. С. 61–72. URL: <https://doi.org/10.30970/vla.2022.75.061> (дата звернення: 20.03.2026).
9. Штефан А.С. Авторське право і суміжні права: особливості правової охорони, здійснення та захисту: монографія. Київ: НДІ інтелект. власності НАПрНУ, ТОВ «НБП Інтерсервіс», 2017. 150 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3bac_pravo/Shtefan.-avtorske-pravo-ta.pdf (дата звернення: 30.03.2026).
10. European Qualifications Framework for Lifelong Learning (EQF). Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/cee970-518f-11e7-a5ca-01aa75ed71a1> (дата звернення: 04.01.2026).
11. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). Brussels: European Association for Quality Assurance in Higher Education, 2015. URL: https://www.enqa.eu/wp-content/uploads/2015/11/ESG_2015.pdf (дата звернення: 05.01.2026).
12. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap (ESD for 2030). Paris: UNESCO, 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374802> (дата звернення: 12.01.2026).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.03.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026

Дата публікації: 10.05.2026

© Шатова О.В., Самойленко О.В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0